

ארכיון ועד העדה הספרדית בירושלים כמקור לתולדות הישוב היהודי בארץ ישראל תחת השלטון העות'מאני

אברהם חיים

[א]

אבן-הבחון העיקרית לשאלה האם עשוי הישוב הספרדי בירושלים בתקופות מסוימות לשמש נושא לחקירה מדעית, היא אפשרות הגישה למקורות ראשוניים. כאן ממלא ארכיון ועד העדה הספרדית תפקיד חשוב ביותר, לפי שהוא אוצר בתוכו מיסמכים רבים ומגוונים מתקופות שונות בתולדות הישוב. חומר ארכיוני זה כמעט לא נוצל, וכך לא יכול היה לשמש מקור ראשוני למחקר רציני על תולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל בכלל ובירושלים בפרט במאות השנים האחרונות. ראויה לציון הערתו של ההיסטוריון היהודי המנוח, פרופ' בצלאל רות, בראיון שהעניק לכתב הירחון במערכה, בטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח: 'תוך כדי עבודתי נוכחתי להפתעתי לדעת, כי ההיסטוריונים היהודים נטו משום מה להתעלם או לפחות להצניע את חלקו של הזרם הספרדי בהיסטוריה היהודית ביחוד מהמאה ה-16 ואילך. מתקופה זו היהדות הספרדית נעלמה מההיסטוריה הכתובה; גרץ למשל, אינו אומר מאומה על היהדות הספרדית שלאחר שבתי צבי¹.

למרבה הצער נחשב החומר הארכיוני אצל אנשי ועד העדה בכל התקופות כ'בן חורג'. לא יוחסה לו תשומת-לב ראויה לשמה, ורבה היתה ההזנחה והעזובה, אם בשל העדר כוח אדם מקצועי, שיוכל להשתמש בתעודות ובמיסמכים למטרות מחקר, ואם בגלל נסיבות הזמן—מלחמות, אסונות ופגעים שונים, שהביאו לטלטול החומר ולהחזקתו באכסניות ארעיות, שלא התאימו למטרה זו. האסון הגדול ביותר אירע בימי המצור על ירושלים בשנת 1947—1948, כאשר פוצץ הבית בו שכן משרד ועד העדה הספרדית, וחומר דוקומנטארי רב הושמד. הנשיא המנוח, יצחק בן צבי השכיל לעמוד על חשיבותו של חומר זה, ודאג לצלם חלק מאוסף התעודות והמיסמכים בארכיון הנדון לצורכי ה'מכון לחקר קהילות ישראל במזרח', הנושא את שמו.

בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים (מיוני 1967), כאשר היה צריך לשם בירורים שונים לחטט ולפשפש במיסמכים התורכיים והערביים השייכים למוסדות העדה הספרדית בעיר העתיקה בירושלים, וביחוד בכסי ההקדש— כמו הר הזיתים, קבר שמעון הצדיק, קרקעות ובתים בכפר השילוח— ניכרה חשיבותו של הארכיון מבחינה היסטורית ומשפטית גם יחד.

1 במערכה, חוברת מס' 106 (1970), ע' 12—13.

[ב]

בארכיון שורה ארוכה של מיסמכים תורכיים וערביים מראשית הכיבוש העות'מאני של ארץ ישראל². תעודות ומיסמכים אלה, הוצאו רובם על ידי השופטים בבית המשפט השרעי בירושלים (חג'ה שרעיה) ומיעוטם פקודות סולטאניות (פרמאן) ושל השלטונות המחוזיים והמקומיים. ערכם המיוחד הוא בזה, שלפנינו חומר ארכיוני מדוייק וממשי במסגרת של תאריכים קבועים, כלומר אותו סוג שלא נשמר אצלנו על פי רוב, בגלל מצוקות ופגעים שעברו על הקהילות היהודיות; העניינים הנדונים במיסמכים אלו הם הסכמים וחוזים שנערכו בין יהודים, בעיקר באי-כוח (פרנסי) העדה היהודית (אל-טאיפה אל יהודיה, או אל-טאיפה אל-מוסויה) לבין ערבים תושבי עין-סלואן (כפר השלוח), שממול לחומת העיר מצד דרום מזרח (וגם תושבי מקומות אחרים), על רכישת מגרשים, זכויות מעבר, מכירת קרקעות בשביל בתי הקברות וכיו"ב³.

במיסמכים אנו קוראים על ראשי העדה המנהלים משא-ומתן מייגע עם האפוטרופסים של ההקדשות המוסלמים, בהגנם על זכויות עדתם, ובהשתתפם כנציגי העדה בחקירות הרשמיות שערכו השלטונות. לא פעם פרצו סכסוכים בין באי-כוח העדה הספרדית (אל-אפרנג' — הפרנקים) לבין מנהלי הקדש מדרסת אל-צלאחיה⁴, שהוכרעו בבית המשפט השרעי לטובת הראשונים. הברורים המשפטיים התנהלו בעיקר לגבי חוקיות חכירת חלקות השייכות להקדש מדרסה זאת, שנועדו לשמש כבית קברות יהודי, ולגבי גובה דמי החכירה ששולמו בעבורן. השופטים פסקו דינם לאחר שעיינו במיסמכים מתקופות קדומות יותר (כולל פתוות שהוצאו על-ידי שיח' אל-אסלאם, המופתי של אסתאנבול וראש העלמא באימפריה העות'מאנית), וכן לאחר ששמעו עדויות מפי מוסלמים תושבי המקום שאישרו את החכרת החלקות ליהודים לקבורת מתייהם⁵.

בהקשר לכך מתבררת הבעלות היהודית על הר הזיתים (ג'בל אל-טור) ועל בית הקברות החדש והישן. אחד משטרי הקניין העתיקים העוסקים בהר הזיתים נשמר במקורו בארכיון, והוא משנת 1537⁶.

כפעם בפעם, היו הערבים השכנים גוזלים מן הקרקעות, והיהודים אנוסים היו לפדות את הגזילה. במימך של בית המשפט השרעי משנת 1699, נקבע כי אין להפריע ליהודים בבית הקברות שלהם, פרט לדמי החכירה שעליהם לשלם. תעודה זו עוסקת בשלוש

2 ישנן אף תעודות הכתובות בכתב ערבי דיואני מן התקופה הממלוכית — מ' 1467, 1469 (872), 874 להג'רה).

3 דוגמאות: תעודות מס' 3, 4.

4 במקורה כנסיה סנטה אננה, ע"ש אם מרים. נקראת ע"ש צלאח אל-דין אל-איובי, שהפכה למדרסה ב-1187. הבניין נמצא לא רחוק משער האריות, שבצד המזרחי של חומת ירושלים.

5 תעודות מס' 9, 12, 14, 17, 19, 27, 32, 33, 34, 59.

6 תעודה זו נתפרסמה בספרו של יצחק בן-צבי, מחקרים ומקורות (ירושלים, 1967), ע' 21—25.

ארכיון ועד העדה הספרדית בירושלים כמקור לתולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל

חלקות אדמה הנמצאות באדמות אל-ג'סמאניה (גת שמנים) מחוץ לירושלים הנעלה, והמיועדות לקבורת מתי היהודים⁷.

[ג]

מענין להביא את דברי רבי גדליה מסימיאטיץ' (שעלה לארץ ישראל עם שירת רבי יהודה חסיד בשנת 1700) לגבי הקבורה בהר הזיתים: 'ואין קוברין שום מת עד שמביאין כתב הרשאה מן הדיין של ישמעאל, וצריכים ליתן לו כל אחד לפי עושרו. אבל את העני נותן מיד רשות לקבור, בלי שום מתנה'⁸. הדבר מסתבר יפה גם ממיסמך של בית המשפט השרעי משנת 1763, בו נראה כיצד עשקו אנשי המימשל המקומי את משפחות הנפטרים. מאידך גיסא, ניתנה בו ראייה נוספת לעתיקותו של בית הקברות היהודי בהר הזיתים⁹. נראה, שמצבם של נכסי ההקדש היהודיים לא היה שפיר, ומחזיקי הנכסים שקעו בחובות. בתעודה משנת 1774¹⁰ מצויים פרטי ההסכם, שהושג בין בעלי החוב לבין בא כוח ההקדש היהודי, החכם צמח, בדבר התשלומים לשיעורים של חובות הפרטים למשך שמונה שנים או שבע שנים ואף פחות מזה. מופיעים בטבלה סכום החוב באריות, שם האיש, מספר התשלומים השנתיים והסכום שיש לשלם בכל שנה באריות ובפארה¹¹.

ועוד נקודה לעניין ההקדשות והבעלות על נכסים: החוק העות'מאני לא הכיר בזכות חברות ואגודות פרטיות לרכוש נכסי דלא נידי בכלל וקרקעות בפרט, ולקיימם בשמן. כתוצאה משיטה משפטית זו, נאלצו החברות והאגודות לרשום את נכסיהן על שם אנשים פרטיים, וזה הביא להתפתחות מיוחדת במינה במשפט המקרקעין בארץ ישראל והיא — רישום קרקעות על שם מושאל. כל החברות, האגודות והמוסדות של צדקה, תרבות וכיו"ב הוכרחו לקיים את קרקעותיהם לא על שם עצמם, אלא על שם איש פרטי, על שם בדוי או על שם מושאל. לכן גרשם הנכס היקר בספרי הטאפו התורכיים בשמות מושאלים. לאחר פטירתם של האנשים, שעל שמם המושאל גרשמו הנכסים, התעורר הצורך לקבל אישור של היורשים, ולא פעם, הם הצהירו בפני בית המשפט השרעי על ויתור זיקתם לנכס. השופט, ברשמו את הבריור המשפטי ובהחלטתו מביא תיאור מפורט של גבולות הנכסים, זכויות בעליהם וחובות המקדישים והנהגים מן ההקדש. למשל, חלקת קבר

7 דוגמאות לכך — תעודות מס' 12, 14, 19, 20, 21, 34.

8 על פי אברהם יערי, מסעות ארץ ישראל (ירושלים, תש"ו) ע' 347—348.

9 תעודה מס' 77.

10 תעודה מס' 22. התעודה נתפרסמה בתרגום עברי עם הסברים על ידי חיים זאב הירשברג, במאמר — 'חלוקת חובות היהודים בירושלים משנת תקל"ה', ארץ ישראל, ספר א (תשי"א), ע' 158—168.

11 א ר י ה — מטבע כסף אירופי שהיה עובר לסוחר במזרח, ושהתחילו לטבוע אותו גם באימפריה העות'מאנית. נקרא בערבית — א ס ד י ובמקורות העבריים — א ר י ה. בגלל הצורה שהיתה טבועה בו. פ א ר ה — מטבע כסף עות'מאני שהתחילו לטבועו במחצית המאה ה-17.

שמעון הצדיק (מצפון לחומת העיר) נרשמה על שם החכם באשי, הראש"ל הרב אברהם אשכנזי (מת בשנת 1880)¹².

בנוסף לאלו, ישנם צווים המתירים פעולות בנייה מסוימות כמו בניית תלמוד תורה, גידור בית הקברות וכיו"ב¹³. מבין תחומי הטיפול של מיסמכים שהוצאו מטעם השלטונות המהויים והמקומיים יש לציין את הפניות להתייחס באהדה אל היהודים תושבי ארץ-ישראל, הצווים בדבר זיוף תביעה על תשלום מס של עשרים פארה לגולגולת, שחרור יהודים מתשלום מס ההתאזרחות, ויתור על מיסים כנגד תשלום פיצויים חד פעמיים. האיסור על גטילת ירושות זקנים שנפטרו מידי היורשים; וכן הצו האוסר להפריע ולהטרד יהודים הדרים בבתי ערבים¹⁴.

ראויים לציון מיוחד הצווים לקאדי של ירושלים מן השנים 1725, 1733, 1736 בדבר הביקור במקומות הקדושים (כולל קבר רחל), וכן הצו מ-1828 בדבר התקפות בני העדה הארמנית כנגד היהודים וגזילתם מאדמת בית הקברות היהודי¹⁵.

קבוצה חשובה ומעניינת הם עשרות הפנקסים הכתובים בכתב חצי קולמוס, — כתב יד שהשתמשו בו היהודים הספרדים עד לפני דור אחד (ביחוד בארצות צפון אפריקה) — מהם אנו לומדים על סדרי האירגון של העדה הספרדית. פנקסים אלו מכילים העתקי מכתבים יוצאים ונכנסים והתכתבות עניפה (לפי מספרים סידוריים) עם קיבוצים יהודים, מוסדות ואנשים פרטיים בכל חלקי העולם מבומבי וכלכותא במזרח ועד ניו-יורק ובראזיל במערב, וממסקבה והאמבורג בצפון עד טטואן ועד בדרום. העניינים מגוונים — שאלות ותשובות, הקדשות, תרומות מן הגולה וכתבי מינוי לשליחים וגבאים לאיסוף כספים. מרוכזים דוחות ועד העדה (ביתר דיוק — הכולל) על הכנסות והוצאות המוסדות השונים לפי סעיפים בסדר מופתי, עם פירוט הסכומים גדולים כקטנים; החל מתשלום דמי שכירות וחובות משנים שעברו, ועד הוצאות בעבור נייר, מעטפות, בולים וכלי כתיבה מצד אחד, והחל מפירוט הכנסות השליחים (שד"רים = שליחי דרבנן) רשימות נתמכים מקופות שונות, תרומות פרנסי הקהילה הישראלית הפורטוגליות באמשטרדאם, הגבילא (המס הפנימי המיוחד על הבשר) דמי קבורה ועזבונו, ועד הכנסת כלה וכתובות מצד שני.

נוסף על כך, ניתן ללמוד הרבה מפנקסים אלו על גובהו של מס הגולגולת שהוטל על היהודים, שטרי הקבר ומחיריהם, וכן הקרנות וההקדשות לטובת המוסדות התורניים — כמו — פירוט סכומי החלוקה השנתית של פירות הקדש סיר משה מונטיפיורי בסך 520 ליש"ט לטובת תלמידי חכמים, עניים, יתומים ואלמנות, עם רשימה שמית מדויקת לפי א-ב של השמות הפרטיים. כן מובאת החלוקה של עזבון הקצין נסים שמאמה מתוניס,

12 תעודה מס' 117.

13 תעודות מס' 25, 85.

14 תעודות מס' 61, 65, 66, 70, 78, 83.

15 תעודות מס' 31, 71, 72, 73, 81, 82.

ארכיון ועד העדה הספרדית בירושלים כמקור לתולדות הישוב היהודי בארץ־ישראל

שהקדיש מאתיים אלף פראנק זהב לקבוע בירושלים ישיבה, בה היו צריכים ללמוד כל יום תלמידי חכמים ממונים על ידי הרב הראשי ושבעה טובי העיר. הסכום שהובטח לספרדים הופקד בבאנק רוטשילד בפריז, וזה היה שולח את ריבית הכסף בכל שישה חודשים לחלוקה בין חמישים תלמידי החכמים הלומדים שלוש שעות ביום בישיבה שנקראה ישיבת 'מעשה נסים'¹⁶.

לסיכום, ארכיון ועד העדה הספרדית הוא אוסף עשיר ומגוון של תעודות ומיסמכים מקוריים בעברית, ערבית ותורכית. מיסמכים אלה שופכים אור מכמה צדדים על יחסי יהודי ירושלים עם השלטונות העות'מאנים (המוסדות הדתיים והחילוניים), על סדרי האירגון של העדה, וכן על מעמד נכסיה.

מוזיאון תולדות ישראל

16 ראה לדוגמא — פנקסים מס' 5, 14, 73. על השתדלות הרב יעקב שאול אלישר לביטוס צוואת נסים שמאמה ראה אברהם אלמאליח, הראשונים לציון (ירושלים, תש"ל) ע' 316—318.